

Bartosz Kułan

Akademia Wymiaru Sprawiedliwości

<https://orcid.org/0000-0002-5973-1188>

bartosz.kulan@aws.edu.pl

Charakterystyka Więzienia Karno-Śledczego w Kaliszu w latach 1918-1939 oraz prowadzonego w nim nauczania, działalności kulturalno-oświatowej i opieki duchowej wobec osadzonych

Characteristics of the Kalisz Criminal and Investigative Prison in the years 1918-1939 and the teaching, cultural and educational activities and spiritual care provided there to the inmates

Streszczenie

Artykuł niniejszy prezentuje zagadnienia związane z charakterystyką Więzienia Karno-Śledczego w Kaliszu oraz prowadzoną w nim edukacją, działalnością kulturalno-oświatową oraz opieką duchową w latach 1918-1939. Artykuł oparto o materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Państwowym w Kaliszu oraz literaturę przedmiotu. Praca podzielona została na dwie części. W pierwszej scharakteryzowano kaliską jednostkę penitencjarną, natomiast w drugiej skoncentrowano się na opisie działalności szkoły więziennej i pozostałych aspektach prac readaptacyjnych skierowanych wobec osadzonych. Całość artykułu podsumowana została zakończeniem.

Słowa kluczowe: Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, oświata, szkoły więzienne, opieka duchowa, działalność kulturalno-oświatowa, więzennictwo, II Rzeczpospolita

Abstract

This article presents issues related to education, cultural and educational activities and religious care conducted in the Penal and Investigative

Prison in Kalisz in the years 1918-1939. The article is based on archival materials collected in the State Archive in Kalisz and literature on the subject. The work was divided into two parts. The first one characterized the history of prison in Kalisz, the second one focused on the description of the activities of the prison school and other aspects of readaptation work dedicated to inmates. The entire article is summarized with a conclusion.

Keywords: Penal and Investigative Prison in Kalisz 1918-1939, education, prison schools, religious care, cultural and educational activities, prison system, Second Polish Republic

Wstęp

Artykuł niniejszy przedstawia zagadnienia związane z nauczaniem więźniów, działalnością kulturalno-oświatową oraz opieką duchową prowadzoną w kaliskiej jednostce penitencjarnej w latach 1918-1939¹. Został przygotowany w oparciu o materiały zgromadzone w Archiwum Państwowym w Kaliszu, gdzie zachowała się jedynie niewielka ilość dokumentów dotyczących tego więzienia z okresu II Rzeczypospolitej². W związku z tym jednym z ciekawszych zbiorów akt znajdującym się w w/w archiwum są materiały dotyczące opieki duchowej, działalności szkoły i biblioteki więziennej, a także dokumenty ukazujące prowadzoną w jednostce penitencjarnej pracę oświatową mającą na celu poszerzenie horyzontów umysłowych więźniów oraz ich społeczną readaptację³. Ślady tej działalności zachowane w Archiwum w Kaliszu nie były dotychczas przedmiotem szczegółowych badań historyków. Nie oznacza to jednak,

¹ W tekście artykułu celowo użyto różnych odmian słowa więzienia, zakład karny czy jednostka penitencjarna ze względu na chęć uniknięcia ciągłego powtarzania nazwy Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu.

² Warto podkreślić, iż zespół archiwalny Więzienia Karno-Śledczego w Kaliszu, nie jest zbyt liczny. W wyniku II wojny światowej i wprowadzenia w kaliskim więzieniu niemieckiej administracji dokumenty z lat 1918-1939 w dużej części zaginęły. Zapewne podobnie jak inne zespoły archiwalne międzywojennego więziennictwa zostały one przetrzebione przez niemieckiego, a później radzieckiego okupanta. Dokumenty, które ocalały z wojennej zawieruchy i pozostały w piwnicach kaliskiej jednostki penitencjarnej zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Kaliszu w 1962 r. Ze względu na miejsce przechowywania były one w bardzo złym stanie, zawilgocone i zagrzybione. Zob. *Wstęp do inwentarza zespołu Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939*, Kalisz 1964, s. 1-2.

³ Warto zaznaczyć, iż w teczce archiwalnej zatytułowanej: opieka duchowa, szkoła i biblioteka 1931-1932 znajdują się materiały dotyczące w głównej części funkcjonowania szkoły w mniejszym natomiast stopniu działalności duszpasterskiej. Zakres chronologiczny zachowanego materiału wybiega znacznie poza podane na teczce lata 1931 -1932. Zob. Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej jako: „AP Kalisz”), Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 1-363.

że Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu w ujęciu całościowym nie było dotychczas przedmiotem zainteresowania badaczy. Wśród prac dotyczących tego tematu należy wymienić monografię kaliskiego więzienia⁴ liczne artykuły naukowe⁵ i popularno-naukowe⁶. Poruszały one różne aspekty funkcjonowania zakładu karnego w Kaliszu, w tym także okres 1918-1939. Brakowało jednak w ich narracji szczegółowego opisu prowadzonej w tym więzieniu działalności oświatowej. Tym bardziej, że zbiór jej dotyczący jest jednym z najciekawszych i najobszerniejszych w zespole Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939 znajdujących się w Archiwum Państwowym w Kaliszu.

Artykuł podzielono na dwie zasadnicze części. Pierwszą poświęcono krótkiej charakterystyce kaliskiego więzienia, ze szczególnym uwzględnieniem okresu 1918-1939. W części tej zwrócono pewną uwagę także na wydarzenia wcześniejsze, prowadząc narrację od czasów powstania zakładu karnego w ramach reform Fryderyka Skarbka, aż do przejścia go przez polskie władze w 1918 r. Dzięki temu uzyskano pełniejszy obraz tej jednostki penitencjarnej. Drugą część artykułu poświęcono na: opisanie funkcjonowania więziennej szkoły, działalności kulturalno-oświatowej oraz opieki duszpasterskiej. Część tą oparto o wspomniane już materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Państwowym w Kaliszu, które dotychczas nie były szeroko wykorzystane przez badaczy problemu.

1.1. Charakterystyka Więzienia Karno-Śledczego w Kaliszu w latach 1918-1939

Więzienie w Kaliszu zostało oddane do użytku w 1846 r. Reforma F. Skarbka polegała m.in. na budowie nowoczesnych zakładów karnych na ziemiach Królestwa Polskiego. Pierwszym efektem reformy była budowa więzienia przy zbiegu ul. Dzielnej i Pawiej w Warszawie⁷, natomiast

⁴ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie 1846-2015*, Kalisz 2016, s. 316.

⁵ Zob. T. Wierchowski, *Zarys dziejów więzienia w Kaliszu (1840-1939)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1998, nr 19, s. 80-88; O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939. Wybrane problemy*, „Polonia Maior Orientalis” 2018, t. V, s. 61-79; K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu (1846-2015)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 94, s. 189-215; K. Bedyński, *Stanisław Chociński – naczelnik więzienia w Kaliszu (1921-1935)*, „Rocznik Kaliski” 2017, t. 43, s. 107-118; K. Bedyński, *Żony naczelników kaliskiego więzienia (1921-1939)*, „Rocznik Kaliski” 2018, t. 44, s. 142-153.

⁶ T. Chlebba, J. A. Splitt, *Kalisz między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918-1939*, Łódź 2013, s. 67-68; B. Kułan, *Więzienie w Kaliszu – jedno z najstarszych w Polsce*, „Forum Służby Więziennej” 2024, nr 2, s. 18-19.

⁷ Zob. A. Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880-1915*, Warszawa 2016, s. 36-41.

kolejnymi wzniesienie trzech podobnych nowoczesnych więzień⁸ w tym zakładu karnego w Kaliszu⁹. Projekt architektoniczny obu jednostek penitencjarnych (Pawiak, Kalisz) został wykonany przez architekta Henryka Marconiego¹⁰, natomiast pracami budowlanymi kierował urodzony w Kaliszu Franciszek Tournelle¹¹. Zakład karny nosił oficjalną nazwę Domu Badań i przeznaczony był dla skazanych mężczyzn i kobiet, osób tymczasowo aresztowanych oczekujących na proces oraz osadzonych przeznaczonych do zesłania na Syberię¹².

Zakład karny wzniesiony został w charakterystycznym fortecznym (zamkowym) stylu, podobnie jak inne tego typu budowle w Europie Zachodniej¹³. Główny gmach budynku więzienia z charakterystycznymi blankami przedzielony został szerokim korytarzem. Po jego prawej i lewej stronie znajdowały się ułożone piętrowo rzędy 120 cel, do których można było się dostać schodami zlokalizowanymi w centralnej części budynku lub w basztach narożnych. Na wzór amerykański cele więzienne zaprojektowane były dla jednego osadzonego, jednak przestrzegano tego tylko w początkowym okresie funkcjonowania więzienia. W pomieszczeniu znajdowała się ubikacja z sedesem, wiszące łóżko, pojemnik z wodą oraz ława i rura z ciepłą wodą, która służyła do ogrzania celi. W górnej części ściany znajdowało się małe zakratowane okienko. Podłoga pokryta była asfaltem¹⁴. W początkowym okresie w pomieszczeniach zastosowano kraty wejściowe, dzięki którym dozorczy mogli stale kontrolować osadzonych. Również w niedzielę, gdy odbywało się nabożeństwo skazani mogli w nim uczestniczyć nie wychodząc z cel, lecz stojąc przy zakratowanych drzwiach¹⁵. W miarę postępującej rusyfikacji pod koniec XIX w. w więzieniu w Kaliszu zaczęto zatrudniać głównie Rosjan – byłych wojskowych. Zdarzało się jednak, że funkcję nadzorcy (naczelnika) pełnili w nim Polacy w tym m.in. Teodor Sokołowski – były powstaniec

⁸ T. Chlebba, J. A. Splitt, *Kalisz między wojnami...*, s. 67. Por. J. Czołgoszewski, *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*, Olsztyn 2022, s. 191-192.

⁹ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 7.

¹⁰ T. Wierchowski, *Zarys dziejów więzienia w Kaliszu...*, s. 82.

¹¹ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 190. Por. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 32.

¹² K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 191.

¹³ Szerzej na temat cech charakterystycznych architektury więziennej z tego okresu. Zob. B. Kułan, *Budynek więzienia jako miejsce odbywania kary w ujęciu badań historycznych*, [w:] *O więzieniu interdyscyplinarnie*, J.D. Pol (red.), Warszawa 2021, s. 61-86.

¹⁴ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 190.

¹⁵ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 33.

styczniowy¹⁶ czy Feliks Wojciechowski ojciec późniejszego Prezydenta II Rzeczypospolitej i działacza Polskiej Partii Socjalistycznej (dalej jako: PPS)¹⁷. W wyniku wybuchu I wojny światowej więzienie w Kaliszu przeszło pod władzę okupacyjnych wojsk niemieckich¹⁸. Stan taki utrzymał się do 11 listopada 1918 r. kiedy to złożona z Polaków Straż Obywatelska przejęła nadzór nad więzieniem¹⁹. Pierwszym naczelnikiem kaliskiego zakładu karnego w II Rzeczypospolitej został członek Polskiej Organizacji Wojskowej Jan Szubert. Następnie władzę nad jednostką penitencjarną objął Ludwik Milewski. W czerwcu 1921 r. do Kalisza przybył z Kielc Stanisław Choiński²⁰, który najdłużej pełnił funkcję naczelnika więzienia. Sprawował ją z drobnymi przerwami, aż do 1935 r.²¹ Czasowo nadzór nad więzieniem sprawował Antoni Aue. W październiku 1935 r. władzę nad więzieniem objął Aleksander Tucholski, który pozostał na tym stanowisku, praktycznie do wybuchu II wojny światowej²².

Po odzyskaniu niepodległości najważniejszym zadaniem dla administracji więzienia było skompletowanie personelu jednostki penitencjarnej. Część zatrudnionych funkcjonariuszy posiadała jeszcze doświadczenie z czasów działania carskiego więzienia²³. Skompletowanie personelu było niezwykle trudne także ze względu na trwającą wojnę polsko-bolszewicką. Wśród funkcjonariuszy kaliskiego więzienia odnotować można w tym czasie patriotyczne postawy. Jako ochotnicy do Wojska Polskiego zgłosili

¹⁶ G. Waliś, *Materiały źródłowe do dziejów powstania styczniowego w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu*, Kalisz 2013, s. 227.

¹⁷ Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 8. Szerzej na temat: F. Wojciechowskiego – ojca późniejszego prezydenta. Zob. J. Marczyński, *Stanisław Wojciechowski. Trzy akty*, „Zeszyty Kaliskiego Stowarzyszenia Genealogicznego Kalisia” 2012, t. 2, s. 51-53, 60.

¹⁸ Szerzej na temat okresu okupacji niemieckiej podczas I wojny światowej i działaniach prowadzonych w więzieniu w Kaliszu zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 44-45.

¹⁹ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 199.

²⁰ Stanisław Choiński (1879-1956) urodził się w Kozubowie w pobliżu Pińczowa. Był synem powstańca styczniowego. S. Choiński za działalność antyrosyjską został usunięty z rosyjskiego gimnazjum w Kielcach. Następnie wstąpił do PPS. Ze względu na działalność rewolucyjną został skazany i przebywał m.in. w więzieniu w Radomiu oraz X-Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. W czasie I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich J. Piłsudskiego. Po zakończeniu działań zbrojnych za namową kolegi rozpoczął pracę w więziennictwie m.in. w Radomiu, Lublinie i Kielcach. W 1921 r. został naczelnikiem więzienia w Kaliszu. Angażował się w prace społeczne. Działal m.in. w organizacjach legionowych oraz w kaliskim oddziale „Patronatu”. W czasie II wojny światowej razem z rodziną ukrywał się. Po zakończeniu działań zbrojnych wyjechał na ziemie zachodnie. Został jednak zwolniony z pracy ze względu na swoją służbę w przedwojennej Straży Więziennej. Pozostawiony bez środków do życia zmarł w 1956 r. K. Bedyński, *Stanisław Choiński – naczelnik więzienia w Kaliszu...*, s. 107-116.

²¹ W czasie przerw w służbie zastępował go Jerzy Radyszkiewicz. Było tak m.in. w latach 1932 i 1933. Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 46. Por. K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 202.

²² G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 47.

²³ Szerzej na temat. Zob. K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 200.

się m.in. kancelista i 8 strażników więziennych²⁴. Pozostali funkcjonariusze i pracownicy pozostawali na służbie przez 12 godzin dziennie, aby zneutralizować wakujące stanowiska spowodowane wstąpieniem kolegów do wojska. Wszystkie osoby zatrudnione w kaliskim więzieniu na czas wojny polsko-bolszewickiej opodatkowały swoje dochody w wysokości 5%. Kwoty te przekazywane były na rzecz wysiłku wojennego w 1920 r.²⁵. Personel kaliskiego więzienia przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego wynosił około 30-kilku pracowników. Największą liczbę stanowili funkcjonariusze Straży Więziennej pełniący funkcję dozorców²⁶. Przykładowo w 1935 r. na 36 funkcjonariuszy, aż 31 pełniło służbę na oddziałach więziennych²⁷. Oprócz umundurowanego personelu Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu zatrudniało także pracowników kontraktowych. Byli to m.in. nauczyciel, lekarz, felczer oraz kapelan²⁸.

Funkcjonariusze kaliskiego więzienia tworzyli dość dobrze zorganizowaną społeczność. Do 1933 r. chętnie wstępowali do Związku Pracowników Więziennych Rzeczypospolitej Polskiej²⁹. W ramach tej instytucji zorganizowali m.in. fryzjernię oraz stowarzyszenie spożywcze, które prowadziło sklep z artykułami pierwszej potrzeby³⁰. Dzięki składkom starano się nabywać produkty w przystępnych cenach i nie nakładano na nie wysokiej marży. Pracownicy więzienia mogli w sklepie kupować produkty za gotówkę lub na kredyt³¹. Z utworzonego przez funkcjonariuszy sklepu spożywczego korzystali także lokalni mieszkańcy Tyńca, gdzie położone

²⁴ W opracowaniach dotyczących kaliskiego więzienia można znaleźć rozbieżne dane. K. Bedyński podawał, iż do Wojska Polskiego ochotniczo zgłosiło się 6 funkcjonariuszy oraz kancelista, natomiast w monografii zakładu karnego w Kaliszu odnaleźć można 8 nazwisk strażników więziennych (Władysław Sochacki, Franciszek Sobota, Michał Zbanuszek, Franciszek Czarnecki, Franciszek Musiński, Ludwik Nowacki, Antoni Gębalski i Ignacy Nadolny) oraz personalia kancelisty Witolda Paszkowskiego. Zob. K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 201. Por. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 48.

²⁵ Zob. K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 201. Por. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 9.

²⁶ W więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu występowały trudności z pozyskaniem do Straży Więziennej kobiet – funkcjonariuszek. W związku z tym naczelnik więzienia S. Choiński informował o tym fakcie Ministerstwo Sprawiedliwości. W więzieniu przebywały także więźniarki, wśród nich zdarzały się kobiety, które posiadały dzieci w wieku niemowlęcym w związku z tym potrzebne były funkcjonariuszki do udzielania im pomocy np. w przypadku zasłabnięć. Zob. O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 64.

²⁷ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 200.

²⁸ Zob. O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 63. Bardzo szczegółowo skład personelu więziennego omówiony został w pracy dotyczącej więzienia kaliskiego. Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 47-48.

²⁹ Szerzej na temat związku zawodowego więźniaków. Zob. B. Kułań, *Nieznana ofiara Katynia. Zygmunt Bugajski (1887-1940) prawnik i penitencjarysta*, Kraków 2018, s. 112-125.

³⁰ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 201.

³¹ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 68.

było więzienie³². Po 1933 r., kiedy Związek Pracowników Więziennych Rzeczypospolitej Polskiej został zlikwidowany, funkcjonariusze zrzeszyli się w kasie wzajemnej pomocy gospodarczej oraz kasie pogrzebowej³³. Dodatkowo pracownicy kaliskiego więzienia łożyli na działalność wspierającą rozwój gospodarczy i militarny II Rzeczypospolitej. Przekazywali swoje fundusze m.in. na Pożyczkę Narodową, Fundusz Obrony Morskiej czy Fundusz Obrony Narodowej³⁴.

Pojemność więzienia w Kaliszu w latach 1918-1939 nie była wartością stałą. Uzależniano ją w głównej mierze od uregulowań prawnych, które kwalifikowały kaliski zakład karny do konkretnej grupy jednostek penitencjarnych. Co do zasady w omawianym więzieniu przebywali skazani na kary od trzech do pięciu lat pozbawienia wolności oraz tymczasowo aresztowani i zatrzymani mężczyźni oraz kobiety. Statystycznie najwięcej więźniów odbywało wyroki za przestępstwa kryminalne. Jedynie w kilkunastu przypadkach odnotować można personalia osób skazanych za działalność polityczną – głównie komunistyczną. Pod koniec lat 30-tych w więzieniu umieszczano także osoby skazane za czyny antypaństwowe, które orzekano na mocy decyzji administracyjnych³⁵. W kwestii pojemności zakładu karnego należy odnotować, iż w 1920 r. ustalono ją na 250 miejsc³⁶, by już w 1923 r. zwiększyć ją do 400 miejsc (300 dla mężczyzn, a 100 dla kobiet). Wzrost pojemności więzienia nie był niestety związany z rozbudową infrastruktury, lecz z zagęszczeniem osadzonych umieszczanych w celach. W 1928 r. po wejściu w życie prezydenckiego rozporządzenia w sprawie organizacji więziennictwa, kaliski zakład karny został zakwalifikowany jako jednostka penitencjarna o pojemności od 150 do 400 osadzonych. Natomiast w 1937 r. pojemność zwiększono do 450 miejsc³⁷. Oprócz liczb urzędowych warto przyrzeć się faktycznemu zaludnieniu kaliskiego więzienia. W latach 1921-1935 najniższą liczbę osadzonych odnotowano w styczniu 1930 r. kiedy wyniosła ona 221 osadzonych³⁸, natomiast najwyższą w styczniu 1935 r. i wyniosła ona 516 skazanych³⁹. Znaczne spadki i wzrosty liczby więźniów przebywających

³² K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 201.

³³ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 67.

³⁴ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 201.

³⁵ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 49.

³⁶ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 49.

³⁷ Zob. K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 200. Por. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 50.

³⁸ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 61, 69.

³⁹ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 69.

w Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu były związane z ogłaszaniem cyklicznie amnestiami. Było to jednak zjawisko charakterystyczne dla wszystkich zakładów karnych II Rzeczypospolitej⁴⁰.

W 20-leciu międzywojennym również zabudowania kaliskiego więzienia podlegały zmianom. Według danych z 1933 r. w więzieniu mieściło się 99 cel pojedynczych⁴¹ i 9 wspólnych przeznaczonych dla dwóch lub trzech więźniów oraz trzy karcery⁴². Natomiast w 1936 r. w więzieniu kaliskim funkcjonowało 107 cel w tym 6 wspólnych⁴³. Cele oraz cały gmach więzienny opalany był węglem (koksem) oraz drewnem. Główny budynek ogrzewany był centralnie za pomocą dwóch dużych pieców. Oprócz tego w zabudowaniach więziennych funkcjonowało jeszcze 16 pieców kaflowych. Początkowo zakład karny oświetlany był za pomocą lamp gazowych z wyłączeniem cel w których funkcjonowało oświetlenie naftowe. W marcu 1924 r. w całym więzieniu wprowadzono oświetlenie elektryczne. Warto także zaznaczyć, iż zakład karny był w pełni skanalizowany, a osadzeni mieli w celach dostęp do ubikacji oraz umywalki z bieżącą wodą⁴⁴. Oprócz głównego gmachu więzienia w obrębie jego murów znajdowały się drewniane i murowane budynki, w których mieściły się zakłady rzemieślnicze, oddział dla kobiet oraz mieszkania naczelnika i inspektora gospodarczego⁴⁵. Całość kompleksu otoczona była wysokim murem, na którego krańcach ulokowano murowane lub drewniane wieżyczki obserwacyjne. Od strony ul. Łódzkiej zlokalizowany był także plac spacerowy dla więźniów⁴⁶.

Na terenie zakładu karnego funkcjonował szpital przeznaczony dla skazanych. Według danych z 1921 r. na oddziale kobiecym działała izba chorych z trzema łózkami, natomiast na oddziale męskim szpital z 12 łózkami⁴⁷. Liczba ta zwiększała się z upływem lat. W 1928 r. szpital li-

⁴⁰ Zob. K. Pawlak, *Więziennictwo Polskie w latach 1918-1939*, Kalisz 1995, s. 50-60.

⁴¹ Zachował się także dokładny opis cel mieszkalnych z 1915 r., jeszcze z czasów okupacji niemieckiej podczas I wojny światowej. Cele ogrzewane były wtedy ciepłym powietrzem pochodzącym z pieców umieszczonych w piwnicach oraz pieców kaflowych. W celach znajdowały się umywalki oraz ubikacje. Natomiast ścieki odprowadzane były do szamba znajdującego się na podwórzu więziennym. Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 45. Por. O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 63.

⁴² G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 50.

⁴³ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 50.

⁴⁴ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 50.

⁴⁵ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 50.

⁴⁶ Widoczne jest ono m.in. na zachowanych zdjęciach. Zob. Narodowe Archiwum Cyfrowe (dalej jako: NAC), sygn. 3/1/0/3/671.

⁴⁷ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 54.

czył już 16 łóżek dla mężczyzn oraz 5 dla kobiet. Dodatkowo w szpitalu funkcjonowała apteka i ambulatorium, łaźnia z 10 prysznicami oraz dwie wanny z natryskami przeznaczone dla chorych więźniów⁴⁸. Osadzeni o specjalnych potrzebach żywieniowych mogli korzystać w szpitalu z odpowiedniej diety. Była ona układana w zależności od indywidualnych dolegliwości konkretnego więźnia⁴⁹. Więźniowie chorzy zakaźnie przekazywani byli do kaliskich szpitali. Ich pobyt opłacany był z kasy zakładu karnego, natomiast osoby cierpiące na choroby psychiczne do zakładu dla obłąkanych w pobliskiej Warcie⁵⁰. Na co dzień osadzeni byli pod stałą opieką lekarza i felczera więziennego. Drugi z wymienionych dbał także o przestrzeganie higieny w zakładzie karnym. Dzięki kwerendzie udało się ustalić, iż lekarzami więziennymi byli m.in. Bronisław Rychliński i Mieczysław Cichocki natomiast felczerem Alojzy Janowicz⁵¹.

Najważniejszym obszarem działalności administracji więzienia mającym pomóc osadzonym po opuszczeniu zakładu karnego było ich zatrudnienie i nauczanie zawodu. Model ten stosowany był we wszystkich więzieniach II Rzeczypospolitej. Już w 1921 r. w Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu pracowało 55% osadzonych zarówno kobiet jak i mężczyzn⁵². Skazani i skazane zatrudnieni w przywieziennych zakładach rzemieślniczych wykonywali prace tkackie, introligatorskie, guzikarskie, przędzalnicze⁵³, koszykarskie, krawieckie, stolarskie, szewskie, tokarskie i zabawkarskie⁵⁴. Co warte odnotowania w 1923 r. aż 33,7% pracujących więźniów wykonywało swoje obowiązki odpłatnie, a uzyskane w ten sposób pieniądze stanowiły tzw. kapitał żelazny, który osadzeni mogli otrzymać po opuszczeniu zakładu karnego⁵⁵. W 1925 r. wskaźnik pracujących więźniów oscylował w okolicach 50-60%⁵⁶. Spośród warsztatów rzemieślniczych funkcjonujących w kaliskim więzieniu wyróżniały się stolarnia oraz fabryka zabawek. Meble wykonane przez więźniów zostały m.in. przekazane do sal reprezentacyjnych Ministerstwa Sprawiedliwości oraz na eksport do Anglii⁵⁷. Więzienne wyroby z zakładu

⁴⁸ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 54.

⁴⁹ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 54.

⁵⁰ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 54.

⁵¹ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 204.

⁵² G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 71.

⁵³ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 52-53.

⁵⁴ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 202.

⁵⁵ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 71.

⁵⁶ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 53.

⁵⁷ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 203.

karnego w Kaliszu zdobywały też uznanie na krajowych i międzynarodowych targach wystawienniczych⁵⁸. W odniesieniu do fabryki zabawek należy stwierdzić, iż produkty te odznaczały się bardzo wysoką jakością. W późniejszym czasie zakład rzemieślniczy przekształcono w Fabrykę Mebli Szkolnych, Przedszkolnych i Przyrządów Gimnastycznych⁵⁹. Aby przyciągnąć potencjalnych nabywców w budynkach zakładu karnego zorganizowano ekspozycję zawierającą m.in. wykonane przez osadzonych: płótna, guziki, chodniki, leżaki, foteliki, huśtawki, zabawki drewniane czy trzewiki⁶⁰. Część więziennych produktów sprzedawano komercyjnie. Przykładowo z zebranych pieniędzy naczelnik więzienia wraz z Kobiecią Sodalicią Mariańską z Kalisza zorganizował „Gwiazdkę” dla więźniów⁶¹.

Oprócz zakładów rzemieślniczych osadzeni pracowali także na potrzeby więzienia. Wypiekali chleb, sprzątali teren zakładu karnego, pracowali w należącym do więzienia młynie⁶², kapuściarni, pralni czy suszarni. Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu posiadało również ogród owocowo-warzywny, stajnię, chlewnię, królikarnię oraz okresowo hodowlę jedwabników⁶³. Osadzeni pracowali również w gospodarstwie rolnym należącym do więzienia. Kaliski zakład karny posiadał 0,34 hektara gruntów ornych, które uprawiali skazani. Okresowo więźniów wynajmowano również do prac polowych i gospodarczych osobom prywatnym. Pracowali oni przy zbiorach, rąbaniu drewna czy kopaniu rowów⁶⁴.

W kaliskim więzieniu w okresie II Rzeczypospolitej nie odnotowywano większych nieprawidłowości czy buntów więźniów. Do największych zbiorowych wystąpień dochodziło zazwyczaj z inicjatywy osadzonych politycznych (głównie komunistów), którzy protestowali przeciwko odbieraniu im przywilejów przysługujących tej grupie więźniów⁶⁵. Do protestów osadzonych politycznych czasem przyłączali się więźniowie kryminalni. Zazwyczaj problemy te rozwiązywano poprzez umieszczanie prowodyrów

⁵⁸ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 203.

⁵⁹ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 53.

⁶⁰ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 53.

⁶¹ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 53.

⁶² G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 52.

⁶³ Futro z królików sprzedawano do więzień w Fordonie i Siedlcach. Zob. K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 203. Por. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 53.

⁶⁴ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 53.

⁶⁵ Jednym z niewielu odnotowanych wydarzeń była manifestacja robotników dnia 9 lutego 1926 r. kiedy to protestujący udali się pod więzienie w Kaliszu w celu uwolnienia aresztowanych kolegów. Na polecenie starosty kaliskiego budynek więzienia wzmocniono wojskiem wyposażonym w karabiny maszynowe. Skutecznie odstraszyło to demonstrantów od próby szturm na zakład karny. Zob. T. Wierchowski, *Zarys dziejów więzienia w Kaliszu...*, s. 87.

w karcerach lub przenoszono ich do innych jednostek penitencjarnych II Rzeczypospolitej⁶⁶. W 1939 r. ze względu na zagrożenie wybuchem wojny z III Rzeszą w Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu osadzano nie tylko komunistów, ale również niemieckich dywersantów oraz osoby internowane⁶⁷. Zostali oni w późniejszym czasie przetransportowani do Brześcia nad Bugiem. Dnia 26 sierpnia 1939 r. naczelnik więzienia A. Tucholski podjął decyzję o ewakuacji części więźniów i personelu do Łucka⁶⁸. Zarząd więzieniem objął funkcjonariusz Straży Więziennej Stanisław Marchwicki. Z jego rąk 4 września 1939 r. Niemcy przejęli więzienie, rozpoczynając tym samym jeden z najbardziej tragicznych okresów w dziejach kaliskiej jednostki penitencjarnej⁶⁹.

1.2. Nauczanie osadzonych, działalność kulturalno-oświatowa i opieka duchowa w Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu

W kaliskim więzieniu od momentu przejęcia zakładu karnego przez polskie władze działała szkoła oraz prowadzono działalność kulturalno-oświatową. Ogół aktywności edukacyjnej w więzieniu obejmował: nauczanie szkolne w trzech oddziałach (poziomach kształcenia), pracę oświatową pozaszkolną, kształcenie zawodowe w zakładach rzemieślniczych oraz opiekę duchową i towarzyszące jej nauczanie religijne⁷⁰. Za organizację działalności kulturalno-oświatowej odpowiadał dział administracyjny kaliskiego więzienia. Jego zadaniem było wyposażenie więźniów w odpowiednie pomoce naukowe, zapewnienie sali szkolnej,

⁶⁶ T. Wierchowski, *Zarys dziejów więzienia w Kaliszu...*, s. 58.

⁶⁷ W Archiwum Akt Nowych w Warszawie zachowały się informacje o zwolnionych z więzienia w Kaliszu osobach skazanych za działalność komunistyczną. Zob. Archiwum Akt Nowych, Komenda Główna Policji w Warszawie, sygn. 203, k. 1-7.

⁶⁸ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 200.

⁶⁹ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zając, *Więzienie Kaliskie...*, s. 58.

⁷⁰ Prezentowane zagadnienia posiadają szeroką literaturę przedmiotu, która dotyczy prezentowanych zagadnień w ujęciu ogólnokrajowym, nie zaś lokalnym, jak zaprezentowano to w niniejszym artykule. Zagadnienia pracy, nauki, działalności kulturalno-oświatowej oraz opieki duchowej omówione zostały m.in. w następujących pracach. Zob. K. Bedyński, *Duszpasterstwo więzienne w Polsce. Zarys historyczny*, Warszawa 1994, s. 146; J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1918-1928*, Gdańsk 2011, s. 122-171, 175-180, J. Migdał, *Polski system penitencjarny w latach 1928-1939*, Gdańsk 2012, s. 276-387, 393-405; K. Pawlak, *Więziennictwo Polskie...*, s. 82-105; *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego 1918-1928*, Z. Bugajski (red.), Warszawa 1929, s. 106-138, 145-161.

skierowanie osadzonych do nauki oraz zatrudnienie nauczyciela, który pełnił swoje obowiązki jako pracownik kontraktowy⁷¹.

Najważniejszym elementem edukacji więźniów kaliskiego zakładu karnego była działalność szkolna. Więzienna placówka kształcąca osadzonych powołana została w 1921 r.⁷² Początkowo funkcjonowały trzy oddziały (poziomy kształcenia), w których osadzeni i osadzone mogli uczestniczyć w zajęciach szkolnych. Oddział pierwszy przeznaczony był dla analfabetów. W związku z tym prowadzono w nim zajęcia z zakresu nauki pisania i czytania oraz prowadzenia rachunków⁷³. Oddział drugi przewidziano dla półanalfabetów oraz więźniów, którzy w swoim życiu uczęszczali kiedykolwiek do szkoły powszechnej. Natomiast do oddziału trzeciego przypisani byli osadzeni wyróżniający się elementarnym poziomem wykształcenia oraz potrafiący pisać i czytać. W oddziale trzecim prowadzono rozszerzony program zajęć m.in. o geografii, historię, gramatykę czy arytmetykę⁷⁴. W kaliskim więzieniu funkcjonował także czwarty oddział przeznaczony dla kobiet, gdyż nie mogły one uczestniczyć w zajęciach szkolnych razem z mężczyznami⁷⁵. Wszyscy więźniowie korzystali z pomocy naukowych, zeszytów i przyborów szkolnych wydawanych im przez więzienną administrację⁷⁶. Przykładowo na rok szkolny 1936/1937 nauczyciel zamówił m.in. 6 tuzinów kredy, 2,5 litra atramentu, 3 tuziny zeszytów w kratkę, 6 tuzinów zeszytów w linię, tuzin ołówków, czy 20 sztuk stałówek⁷⁷. Całość kosztowała 27 złotych i 50 groszy. Kwotę tę sfinansowano z kasy więzienia⁷⁸.

W sali szkolnej ulokowanej na terenie zakładu karnego znajdowało się 16 drewnianych ław szkolnych oraz 21 krzeseł przeznaczonych dla osadzonych⁷⁹. W centralnym miejscu umieszczona była tablica ścienna oraz katedra dla nauczyciela. Na ścianach zawieszono były mapy m.in. z okresu I Rzeczypospolitej, II Rzeczypospolitej oraz Europy a także 23 obrazy i portrety zasłużonych Polaków. W sali lekcyjnej znajdowała się

⁷¹ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 62.

⁷² G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 56.

⁷³ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 74.

⁷⁴ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 74.

⁷⁵ Zob. AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 5. Por. k. 8.

⁷⁶ Jak odnotował więzienny nauczyciel B. Leśnik: „więźniowie otrzymują wszystkie pomoce i materiały piśmienne gratis na koszt skarbu”. Zachowały się także dokumenty potwierdzające udzielenie przez Ministerstwo Sprawiedliwości naczelnikowi więzienia w Kaliszu kredytu na zakup materiałów piśmiennych, zeszytów czy pomocy naukowych. Zob. AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 12, 303.

⁷⁷ AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 282.

⁷⁸ AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 284.

⁷⁹ AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 50.

także szafka na radio⁸⁰ oraz kinematograf⁸¹. Na wyposażeniu sali szkolnej znajdowały się m.in. 24 linijki, decymetr sześcienny, waga z odważnikami, cyrkle, kątomierze, duży trójkąt oraz skrzypce z futerałem⁸².

Nauka szkolna odbywała się od poniedziałku do soboty⁸³ najczęściej w godzinach popołudniowych później porannych. W 1931 r. lekcje odbywały się od 17:00 do 21:00⁸⁴, natomiast rok później od 13:00 do 18:00⁸⁵. Było to spowodowane zatrudnieniem osadzonych w warsztatach rzemieślniczych. Na fakt ten zwracał uwagę nauczyciel więzienny pisząc do naczelnika, iż w oddziale pierwszym w roku szkolnym 1932/1933: „frekwencja (...) bardzo nikła, gdyż uczniowie zajęci są przy pracach, od których nie mogą odejść”⁸⁶. Być może w wyniku monitów nauczyciela naukę szkolną w kolejnych latach zaczynano w godzinach porannych. Z zachowanego planu lekcji na rok szkolny 1934/1935 wynika, iż najpierw naukę zaczynały kobiety od godziny 7:00, później mężczyźni, którzy uczyli się od 7:55 do 11:25⁸⁷. W różnych latach zmiennie kształtowała się liczba godzin, które osadzeni spędzali w więziennej szkole. Przykładowo w roku szkolnym 1929/1930 w pierwszym, drugim i trzecim oddziale odbywało się odpowiednio 12, 10 oraz 8 godzin zajęć tygodniowo⁸⁸. Rok później osadzeni spędzali w szkole 6 godzin tygodniowo niezależnie od oddziału do którego uczęszczali⁸⁹.

Penitencjariusze objęci obowiązkiem szkolnym byli kwalifikowani do odpowiednich oddziałów (poziomów kształcenia) na podstawie egzaminu wstępnego. W skład komisji przeprowadzającej egzamin wchodził: prokurator przy Sądzie Okręgowym w Kaliszu, zastępca naczelnika więzienia oraz więzienny nauczyciel⁹⁰. Czasami w składzie komisji pojawiał się również przedstawiciel lokalnego inspektoratu szkolnego⁹¹. Przykładowo 17 sierpnia 1931 r. do egzaminu wstępnego przystąpiło 17 więźniów, spośród których 13 skierowano do nauki w oddziale pierwszym,

⁸⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 51.

⁸¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 6.

⁸² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 51.

⁸³ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 144.

⁸⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 6.

⁸⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 38.

⁸⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 54.

⁸⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 144.

⁸⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 61.

⁸⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 7.

⁹⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 20.

⁹¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 60.

a czterech w oddziale drugim⁹². Podobny egzamin odbył się 6 grudnia 1932 r.⁹³ Przystąpiło do niego 22 więźniów, którzy również zostali zakwalifikowani do konkretnych oddziałów⁹⁴. Liczba uczniów kaliskiej szkoły więziennej wahała się w latach 30-tych od 24 do 61 osadzonych⁹⁵. Według danych z 1932 r. na 50 skazanych podlegających obowiązkowi szkolnemu uczyło się 47⁹⁶. Podobnie sytuacja wyglądała w 1937 r., kiedy to na 47 uczniów objętych obowiązkiem szkolnym uczyło się 40⁹⁷. Liczba ta może wydawać się niewielka w porównaniu ze stanem liczebnym całego więzienia. Rzutowało na to przynajmniej kilka istotnych kwestii. Obowiązkiem nauki szkolnej objęci byli tylko analfabeci oraz osadzeni, którzy nie ukończyli szkoły powszechnej w warunkach wolnościowych i nie mieli ukończonych 40 lat. W związku z tym przykładowo w 1933 r. na 221 więźniów przebywających w kaliskim zakładzie karnym do szkoły uczęszczało 33, w tym jeden tymczasowo aresztowany (więzień śledczy). Po dokonaniu obliczeń daje to wartość 15% uczących się osadzonych z ogólnego stanu więźniów⁹⁸.

Przechodząc do opisu zajęć szkolnych należy stwierdzić, że w pierwszym oddziale odbywały się zajęcia z zakresu rachunków oraz języka polskiego. Zagadnienia realizowane na lekcjach miały charakter podstawowy. Nauczyciel zapoznawał osadzonych z liczbami od 1 do 10, dodawaniem, odejmowaniem, mnożeniem i dzieleniem, w późniejszym czasie zwiększał zakres liczb do 20 oraz wprowadzał zadania z treścią⁹⁹. Na zajęciach z języka polskiego osadzeni poznawali litery alfabetu, głoski, podstawowe wyrazy oraz na wszystkich zajęciach pisali na tablicy lub w zeszytach¹⁰⁰. Więźniowie podejmowali także próby czytania prostych tekstów oraz liter drukowanych¹⁰¹. W oddziale drugim realizowane były dwa przedmioty czyli: rachunki i język polski. Z zakresu pierwszego z wymienionych przedmiotów osadzeni uczyli się m.in. dodawania, odejmowania, mnożenia, dzielenia w zakresie 100, natomiast w drugim semestrze rozszerzono

⁹² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 20.

⁹³ Opóźnienie spowodowane było wakującym stanowiskiem więziennego nauczyciela. Zob. AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 92.

⁹⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 60.

⁹⁵ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 56.

⁹⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 36.

⁹⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 295.

⁹⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 91.

⁹⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 30, 63.

¹⁰⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 31.

¹⁰¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 62.

zakres liczbowy do 1000¹⁰². Z języka polskiego osadzeni ćwiczyli pisanie na tablicy, czytanie, dyktanda, przepisywanie tekstów oraz opracowywali czytanki i wykonywali zadania ortograficzne¹⁰³. Największa ilość przedmiotów realizowana była w oddziale III. W roku szkolnym 1931/1932 osadzeni uczyli się: geografii, historii, rachunków z geometrią oraz języka polskiego. Z pierwszego z wymienionych przedmiotów poznawali zagadnienia dotyczące m.in.: stron świata, mapy, lądów i wód, linii brzegowej, zjawisk przyrodniczych, temperatury i sposobów jej pomiaru, roztopów i zagrożenia powodziowego, warstw gleby, dostosowania się zwierząt i roślin do klimatu w którym żyją czy wpływu słońca na pory roku¹⁰⁴. Z historii omawiali: dzieje państwa polskiego w czasach pierwszych Piastów, ustrój Polski kiedyś i współcześnie, najazd Tatarów, dzieje oświaty, bitwę pod Grunwaldem, znaczenie dostępu Polski do morza, rozbiory, odzyskanie niepodległości czy obowiązującą w II Rzeczypospolitej konstytucję. Zagadnienia te, jak się wydaje traktowane były wybiórczo i miały charakter przekrojowy, trudno było odnaleźć w takim zestawieniu zagadnień ciągłość nauczania¹⁰⁵. W zakresie rachunków i arytmetyki w oddziale trzecim osadzeni poznawali zagadnienia z zakresu: dodawania, odejmowania, mnożenia, dzielenia, odejmowania ułamków zwyczajnych, brył, obliczania powierzchni figur i kątów, zadań z treścią oraz dodawania i odejmowania odcinków¹⁰⁶. Z języka polskiego osadzeni zajmowali się głównie: czytankami, dyktandami, ćwiczeniami gramatycznymi oraz częściami mowy¹⁰⁷. Przygotowywali także pierwsze prace pisemne na dowolnie wybrane tematy¹⁰⁸.

Po ukończeniu roku szkolnego więźniowie zdawali egzamin. Przewodniczącym komisji był prokurator przy Sądzie Okręgowym w Kaliszu lub delegowany przez niego pracownik prokuratury¹⁰⁹. W skład komisji wchodził także naczelnik, kapelan oraz więzienny nauczyciel. Przykładowo dnia 27 czerwca 1931 r. egzamin odbył się o godzinie 10 00. W oddziale pierwszym przystąpiło do niego 11 więźniów, spośród których dwóch (Stefan Brzeziński oraz Jan Miłek) otrzymało oceny niedostateczne.

¹⁰² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 28, 64.

¹⁰³ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 29, 65.

¹⁰⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 24, 69.

¹⁰⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 26, 68.

¹⁰⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 67.

¹⁰⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 27.

¹⁰⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 66.

¹⁰⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 13.

Najlepiej z egzaminem poradził sobie osadzony Antoni Kaczmarek, który otrzymał ocenę dobrą¹¹⁰. Tego samego dnia do egzaminu przystąpiło trzech więźniów z oddziału drugiego oraz 11 z oddziału trzeciego. Ocenę niedostateczną z obu oddziałów otrzymał tylko jeden osadzony. W szkole przeznaczanej dla kobiet do egzaminu przystąpiło 7 więźniarek. Ocenę niedostateczną otrzymała jedynie osadzona Stanisława Szczepankiewicz¹¹¹. Po przeprowadzeniu wszystkich egzaminów uczniowi Józefowi Woźniakowi wręczono nagrodę książkową za dobre sprawowanie i pilność w nauce ufundowaną przez kaliski oddział Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat” (dalej jako: „Patronat”)¹¹². Podobny egzamin przeprowadzono 27 czerwca 1932 r. Komisja oceniła 15 więźniów z oddziału pierwszego, 10 z oddziału drugiego, 5 z oddziału trzeciego oraz 7 kobiet z oddziału czwartego. Najlepsze oceny uzyskał więzień Bolesław Rogowiecki oraz osadzona Klara Pohl. Wymieniony uczeń i uczennica wszystkie przedmioty zaliczyli na oceny bardzo dobre¹¹³. Nauczyciele pracujący w więzieniu w Kaliszu różnie oceniali postępy w nauce dokonywane przez osadzonych. W jednej z zachowanych opinii dotyczącej więźniów czytamy: „postępy robią szybkie i uczą się chętnie, jednak przez (przyp. aut.) brak odpowiednich podręczników dla dorosłych po pewnym czasie ogólne zainteresowanie osłabia się, a co do treści nie przynosi żadnej korzyści”¹¹⁴. Natomiast inny z nauczycieli zanotował: „Zaraz na początku (...) wiele trudności. Najważniejszą z nich to było wadliwe pismo więźniów poprzekręcane gwarami i niedokładnością wymawiania spółgłosek. (...) Wolne chwile poświęcałem na pogadanki, dając pewne zagadnienia więźniom do rozwiązania. W takich wypadkach każdy chętnie się wypowiadał i wyrażał swój pogląd”¹¹⁵. W więzieniu kaliskim w dwudziestolecie międzywojennym prowadzono także zajęcia z wychowania fizycznego. Chociaż zakład karny nie posiadał sali gimnastycznej starano się wprowadzać wśród osadzonych aktywność fizyczną głównie w miesiącach wiosennych i letnich. Osadzeni najczęściej korzystali z takich możliwości na polu spacerowym, gdzie grali m.in. w siatkówkę¹¹⁶.

¹¹⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 14.

¹¹¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 15.

¹¹² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 15.

¹¹³ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 47.

¹¹⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 174.

¹¹⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 92.

¹¹⁶ Również z tego wydarzenia zachowała się fotografia. Zob. NAC, sygn. 3/1/0/3/672/8/105600.

Natomiast więźniarki ćwiczyły i spacerowały pod okiem funkcjonariuszki na dziedzińcu więzienia umieszczonym od strony ulicy Winiarskiej¹¹⁷.

Kolejnym ważnym elementem edukacji w kaliskim więzieniu była działalność oświatowa pozaszkolna. W jej ramach zauważyć można cały szereg aktywności, w które angażowani byli osadzeni i personel więzienia. Wielokrotnie odbywały się m.in. przedstawienia teatralne, które miały miejsce w związku z różnymi okolicznościami. Osadzeni wystawili m.in. Śluby Panieńskie¹¹⁸, Dziesiąty Pawilon¹¹⁹, akademie: z okazji imienin Józefa Piłsudskiego¹²⁰, rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości, żałobną ku czci Józefa Piłsudskiego¹²¹ oraz skecz kabaretowy pt. Moryc w wojsku¹²². Czasem na występy więźniów zapraszani byli goście. Przykładowo w listopadzie 1928 r. w związku z obchodami 10-lecia więziennictwa polskiego do zakładu karnego w Kaliszu przybyli m.in. prokurator z małżonką oraz przedstawiciele społeczeństwa kaliskiego. Więźniowie zaśpiewali różne utwory w tym wiązanek pieśni legionowych. Zaproszony zespół teatralny odegrał sztukę pt. Więzień z Magdeburga, w której w jedną z ról wcielił się naczelnik więzienia S. Choiński¹²³. Po zakończeniu uroczystości zaproszeni goście obejrzeli wystawę prac więziennych oraz salę szkolną¹²⁴. Często na potrzeby organizowanych przez więźniów przedstawień teatralnych wypożyczano z okolicznych instytucji różne rekwizyty. Przykładowo cztery mundury wojskowe użyczył osadzonym 25 Pułk Artylerii Lekkiej z Kalisza¹²⁵, natomiast małżeństwo Krawczyńskich udostępniło więźniom pianino na akademię żałobną w związku ze śmiercią J. Piłsudskiego¹²⁶. Przedstawienia teatralne oraz uroczyste akademie wystawiane przez więźniów wspomagane były przez chór funkcjonujący w kaliskim zakładzie karnym. Został on założony przez więziennego nauczyciela Bronisława Łabeńskiego¹²⁷. Repertuar śpiewanych przez osadzonych utworów związany był z konkretnym wydarzeniem. Przykładowo w 1933 r. z okazji imienin J. Piłsudskiego chór zaśpiewał hymn państwowy, pieśni

¹¹⁷ T. Chlebba, J. A. Splitt, *Kalisz między wojnami...*, s. 68.

¹¹⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 174.

¹¹⁹ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 75.

¹²⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 80.

¹²¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 174.

¹²² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 308.

¹²³ T. Chlebba, J. A. Splitt, *Kalisz między wojnami...*, s. 67.

¹²⁴ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 58.

¹²⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 128.

¹²⁶ Na ręce małżeństwa Krawczyńskich swoje osobiste podziękowania złożył także naczelnik więzienia. Zob. AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 162.

¹²⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 92.

legionowe oraz Pierwszą Brygadę¹²⁸. Więźniowie śpiewali również pieśni kościelne oraz ludowe. Najczęściej uroczyste akademie poprzedzane były poranną mszą świętą sprawowaną przez kapelana¹²⁹.

W ramach działalności kulturalno-oświatowej więzienie kaliskie współpracowało także z miejscowym oddziałem „Patronatu”, którego skarbnikiem był m.in. naczelnik więzienia S. Choiński¹³⁰. Współpraca układała się na tyle dobrze, że „Patronat” w 1930 r. dokonał m.in. zakupu radia dla osadzonych, dzięki czemu więźniowie mogli słuchać różnych audycji¹³¹ lub przemówień okolicznościowych w tym m.in. z okazji imienin prezydenta Ignacego Mościckiego¹³². Co interesujące, w 1932 r. radio uległo awarii. Początkowo próbowano naprawić je siłami osadzonych. Okazało się to jednak zadaniem zbyt trudnym, dlatego poproszono „Patronat” o sfinansowanie naprawy w fachowym serwisie, gdyż szczupły budżet więzienia nie pozwalał na tego typu wydatki¹³³. Słuchanie radia nie było jedyną rozrywką, w której uczestniczyli osadzeni. Więźniom wyświetlano także filmy za pomocą kinematografu. Najczęściej wypożyczano go z Gimnazjum im. Anny Jagiellonki w Kaliszu¹³⁴. Z zachowanych informacji wynika, że osadzeni oglądali w więzieniu m.in. filmy z serii Pat i Patchon¹³⁵ czy Cyrk Byrona¹³⁶. Podsumowując, według zachowanych akt z okresu 1929-1933 osadzeni obejrzeni 10 przedstawień teatralnych oraz siedem filmów. Najczęściej natomiast słuchali audycji radiowych. W 1930 r. miało to miejsce 360 razy, natomiast w 1933 r. 325 razy¹³⁷.

Kolejnym z istotnych elementów kulturalno-oświatowego wpływania na osadzonych była działalność więziennej biblioteki oraz czytelní. Funkcjonowały one w kaliskiej jednostce penitencjarnej od momentu przejęcia więzienia przez polskie władze w 1918 r. Według danych z 1921 r. w więziennej bibliotece znajdowały się 593 książki, z których korzystać mogli osadzeni¹³⁸. Liczba woluminów dostępnych więźniom stale wzrastała.

¹²⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 83.

¹²⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 83.

¹³⁰ K. Bedyński, *Stanisław Choiński – naczelnik więzienia w Kaliszu...*, s. 112.

¹³¹ Radio w więzieniu kaliskim funkcjonowało już wcześniej, o czym świadczą chociażby zachowane fotografie. Zob. NAC, sygn. 3/1/0/3/670/8.

¹³² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 266.

¹³³ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 78.

¹³⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 210.

¹³⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 137.

¹³⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 308.

¹³⁷ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 73.

¹³⁸ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 203.

W 1924 r. liczyła już 945 tomów, w 1937 r. było ich 1376¹³⁹, a w 1938 r. już 1444. Były to głównie pozycje beletrystyczne i naukowe¹⁴⁰. Powierzchnia biblioteki więziennej zajmowała 710 metrów kwadratowych¹⁴¹. Książki dostępne dla osadzonych były w przeważającej części w języku polskim, ale także po niemiecku, rosyjsku czy francusku¹⁴². Korzystanie z więziennej biblioteki traktowane było jako nagroda dla osadzonych, którzy nie sprawiali problemów dyscyplinarnych. Rocznie z biblioteki korzystało od 250 do 500 więźniów¹⁴³. Przykładowo w 1937 r. wypożyczanie książek odbywało się w niedzielę, natomiast stale z biblioteki korzystało 350 więźniów¹⁴⁴. Poniekąd o czytelnictwie osadzonych, ale także o braku poszanowania przez nich książek mógł świadczyć stan zachowania księgozbioru. W 1931 r. po odejściu z pracy nauczyciela B. Leśnika zbiory biblioteczne zinwentaryzowano. W zestawieniu brakowało 256 książek, które jak zaznaczył sporządzający protokół funkcjonariusz: „zostały zagubione i pomimo wszelkich poszukiwań nie zostały odnalezione”¹⁴⁵. Wiele książek było w złym stanie technicznym ze względu na nieumiejętne obchodzenie się z nimi więźniów, którzy często niszczyli książki także poprzez malowanie na nich rysunków i umieszczanie napisów¹⁴⁶. Książki naprawiane były przez osadzonych przy finansowej pomocy „Patronatu”¹⁴⁷. Produkty takie jak: płótno introligatorskie, tektura, nici czy igły do szycia książek kupowano w kaliskiej księgarni Grina¹⁴⁸. Również dzięki zachowanemu raportowi z 1933 r. dotyczącemu wybrakowania pozycji w więziennej bibliotece można wywnioskować, jacy autorzy cieszyli się wśród osadzonych największą popularnością, gdyż książki te uległy zniszczeniu w wyniku zaczytania. Dominowały prace polskich pisarzy takich jak: Józef Ignacy Kraszewski, Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus czy Maria Rodziewiczówna¹⁴⁹. Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu

¹³⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 362.

¹⁴⁰ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 55.

¹⁴¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 7.

¹⁴² Według sprawozdania statystycznego więziennej biblioteki z 1933 r. 11 książek było w języku francuskim, 10 w niemieckim oraz 1 w rosyjskim. Większość książek w liczbie 800 były to dzieła beletrystyczne. Natomiast w 1937 r. 10 książek było w języku francuskim, 20 w niemieckim i 3 w rosyjskim. Zob. AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 76, 293.

¹⁴³ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 55.

¹⁴⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 311.

¹⁴⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 50.

¹⁴⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 50.

¹⁴⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 125.

¹⁴⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 120.

¹⁴⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 70-72.

brało udział podobnie jak inne zakłady karne II Rzeczypospolitej w akcji prowadzonej przez Centralną Bibliotekę Więzienną. Według zachowanych dokumentów w sierpniu 1931 r. do kaliskiego więzienia przysłano 100 książek, które pozostawały do dyspozycji skazanych do marca 1932 r. Naczelnik zakładu karnego przy zwrocie książek do Centralnej Biblioteki Więziennej miał obowiązek dołączyć raport o poczytności dzieł oraz preferencjach osadzonych zawierających ich zainteresowania czytelnicze¹⁵⁰.

Prowadzenie nauki szkolnej, zajęć kulturalno-oświatowych oraz biblioteki powierzone było więziennemu nauczycielowi. W kaliskiej jednostce penitencjarnej przez cały okres 20-lecia międzywojennego pracowało kolejno kilku nauczycieli. W wielu przypadkach udało się ustalić ich personalia. Byli to m.in. Józefa Pietrzakówna, Alfred Langner, Zacharski¹⁵¹, Grzegorz Reśnik¹⁵², Stefan Leśnik, Zbigniew Starowicz¹⁵³, Bronisław Łabeński¹⁵⁴ czy Tadeusz Haraszewski¹⁵⁵. Niestety w dokumentach archiwalnych kaliskiego więzienia nie zachowały się teczek personalne nauczycieli. Tylko w przypadku T. Haraszewskiego można przybliżyć nieco więcej informacji na jego temat. Być może podobnie prezentowały się losy i przygotowanie do zawodu pozostałych nauczycieli więziennych w kaliskim zakładzie karnym. T. Haraszewski urodził się we wsi Łosice, w późniejszym czasie ukończył męskie seminarium nauczycielskie w Siedlcach. Był m.in. instruktorem oświatowym w lokalnym oddziale związku strzeleckiego¹⁵⁶. W 1935 r. podjął pracę nauczyciela w więzieniu w Kaliszu. Zakończył ją dnia 31 sierpnia 1937 r. kiedy to przeszedł na takie samo stanowisko do zakładu poprawczego w Wielucianach¹⁵⁷. Częste zmiany na stanowisku nauczyciela w kaliskim więzieniu mogą sugerować, iż trudno było znaleźć osoby chętne do pracy z osadzonymi. Mogło to wynikać przynajmniej z kilku przyczyn w tym m.in. warunków pracy z trudną grupą edukacyjną czy kwestii finansowych. Przykładowo rok szkolny 1932/33 rozpoczął się dopiero 6 grudnia ze względu na brak chętnego nauczyciela do pracy w kaliskim więzieniu¹⁵⁸. Dzięki zachowa-

¹⁵⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 39.

¹⁵¹ W toku kwerendy źródłowej nie udało się ustalić jego imienia. Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 56.

¹⁵² K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 203.

¹⁵³ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 52.

¹⁵⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 59.

¹⁵⁵ K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 203.

¹⁵⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 273.

¹⁵⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 315.

¹⁵⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 59.

nym dokumentom można stwierdzić, iż nauczyciele pracowali od 24¹⁵⁹ do 30 godzin tygodniowo¹⁶⁰. Po zakończeniu każdego roku szkolnego nauczyciel składał sprawozdanie z działalności placówki oraz pracy kulturalno-oświatowej¹⁶¹. Praca nauczyciela nie ograniczała się jednak tylko do przeprowadzonych lekcji i sporządzenia rocznego sprawozdania. Nauczyciele więzienni, jak już powyżej wspomniano, odpowiadali m.in. za działalność kulturalno-oświatową, chór czy imprezy okolicznościowe. Oprócz przygotowania uroczystości nauczyciele wygłaszali okolicznościowe referaty m.in. o Polakach we Francji czy o Prezydencie Ignacym Mościckim i jego 30-leciu pracy naukowej¹⁶². Czasem wystąpienia uatrakcyjniane były m.in. przeżroczami, kiedy to nauczyciel więzienny wygłosił odczyt o powstaniu styczniowym¹⁶³. Nie zawsze jednak praca w więziennej szkole przebiegała bezproblemowo. Przykładowo przed rozpoczęciem roku szkolnego 1932/1933 nauczyciel S. Leśnik skarżył się naczelnikowi na brak 70 zeszytów, 4 kałamarzy i dziennika lekcyjnego¹⁶⁴.

Nauczyciele zatrudnieni w kaliskim więzieniu podlegali nie tylko naczelnikowi zakładu karnego, ale także Ministerstwu Sprawiedliwości oraz Inspektoratowi Szkolnemu Kaliskiemu. Obie instytucje oraz naczelnik więzienia mogły przeprowadzić kontrolę prowadzonej w więzieniu działalności szkolnej i kulturalno-oświatowej¹⁶⁵. Trudno stwierdzić jak często odbywały się takie kontrole. W więziennych archiwach zachował się tylko jeden tego typu dokument potwierdzający nie najlepszą opinię o zajęciach lekcyjnych prowadzonych przez nauczyciela B. Łabeńskiego. Chociaż trudno odmówić mu zaangażowania w działalność kulturalno-oświatową i organizację chóru, wizytacja jego lekcji nie wypadła najlepiej. Przeprowadził ją dnia 21 czerwca 1935 r. podinspektor szkolny Jacórzyński, który stwierdził, że nauczyciel traktował lekcje szablonowo, a więźniowie nie uczyli się rzeczy praktycznych. Na lekcji historii natomiast B. Łabeński pomieszał panowanie Kazimierza Wielkiego z jego imiennikami o przydomkach Odnowiciel i Sprawiedliwy. Jak stwierdził podinspektor szkolny miało to dowodzić nieprzygotowaniu nauczyciela

¹⁵⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 8.

¹⁶⁰ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 315.

¹⁶¹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 92.

¹⁶² AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 137.

¹⁶³ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 92.

¹⁶⁴ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 54.

¹⁶⁵ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 74.

do lekcji¹⁶⁶. W podsumowaniu wizytacji stwierdzono: „Pan Bronisław Łabeński mógłby prawdopodobnie ze skutkiem pracować w szkolnictwie powszechnym natomiast wymaganiom szkoły więziennej, z uwagi na element który szkoła ta skupia, zupełnie nie odpowiada¹⁶⁷”. Informacja ta szybko dotarła do Ministerstwa Sprawiedliwości, które również zarzucało nauczycielowi m.in. brak kierunku wychowawczego w pracy edukacyjnej oraz chaos w prowadzeniu zajęć¹⁶⁸. Być może o podejściu do wykonywanych obowiązków zdecydował fakt, że B. Łabeński w czasie pracy w szkole zainteresował się działem administracyjnym kaliskiego więzienia, a w dniu 1 października 1935 r. został mianowany aspirantem Straży Więziennej w zakładzie karnym we Wronkach, zdawał więc sobie sprawę, że nie chciał być dłużej nauczycielem¹⁶⁹.

Istotnym elementem wpływającym na moralną poprawę osadzonych była opieka duchowa wszystkich wyznań. Ze względu na liczną obecność więźniów katolików, to właśnie duchowni tego wyznania prowadzili najszerszą działalność duszpasterską w kaliskim zakładzie karnym. W więzieniu odbywały się msze święte oraz nabożeństwa przeznaczone dla katolików zarówno kobiet jak i mężczyzn. Początkowo ze względu na brak pomieszczenia będącego kaplicą, msze święte odbywały się na głównym korytarzu więziennym przy rozkładanym ołtarzu polowym¹⁷⁰. W późniejszym czasie udało się wygospodarować pomieszczenie na więzienną kaplicę¹⁷¹. Jako ministranci w nabożeństwach służyli chłopcy – synowie funkcjonariuszy Straży Więziennej, którzy dodatkowo utworzyli dziecięcy zespół instrumentalny przygrywający podczas mszy świętych¹⁷². W nabożeństwach uczestniczyli jednocześnie osadzeni mężczyźni oraz kobiety. Ze względów bezpieczeństwa pomiędzy więźniami a więźniarkami ustawieni byli funkcjonariusze, którzy pilnowali, aby w czasie mszy świętej nie dochodziło do prób nielegalnej komunikacji pomiędzy obiema grupami osadzonych¹⁷³.

Oprócz nabożeństw księża katoliccy udzielali sakramentów, prowadzili pogadanki umoralniające, nieśli pociechę duchową osadzonym

¹⁶⁶ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 176.

¹⁶⁷ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 176.

¹⁶⁸ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 74.

¹⁶⁹ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 74..

¹⁷⁰ Zob. NAC, sygn. 3/1/0/3/670/9.

¹⁷¹ T. Chlebba, J. A. Splitt, *Kalisz między wojnami...*, s. 68.

¹⁷² K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu...*, s. 204.

¹⁷³ Zob. NAC, sygn. 3/1/0/3/670/9.

oraz nauczali religii w szkole więziennej. Według zachowanych informacji z 1926 r. ksiądz musiał przebywać na terenie zakładu karnego minimum 20 godzin tygodniowo. Do jego obowiązków należało m.in. codzienne odprawianie mszy świętej, spowiedź, organizowanie rekolekcji czy odwiedzanie skazanych w celach¹⁷⁴. Na przestrzeni całego 20-lecia międzywojennego w kaliskim więzieniu posługę duszpasterską pełnili m.in. księża: Stanisław Śmietanko, Matlak¹⁷⁵, Józef Kladiwa, F. Lason¹⁷⁶, Oktawian Nowacki czy Jerzy Bekier¹⁷⁷. W kaliskim więzieniu uroczyscie obchodzono także Święta Bożego Narodzenia oraz Wielkiej Nocy. Przy pomocy „Patronatu” wielokrotnie zorganizowano dla więźniów uroczystą Wigilię oraz śniadanie wielkanocne¹⁷⁸. Rano kapelan odprawiał zazwyczaj mszę świętą lub rezurekcję¹⁷⁹. Przykładowo 5 kwietnia 1931 r. jak odnotował naczelnik więzienia: „zorganizowałem (...) wspólne „Święcone” dla 110-ciu więźniów mężczyzn i 15-tu kobiet, dobrego sprawowania i pilnie pracujących”¹⁸⁰. Długi stół ustawiono w głównym korytarzy więziennym, gdzie zasiedli mężczyźni. Identyczna uroczystość odbyła się na oddziale kobiecym. Poprzedziło ją krótkie przemówienie delegatki „Patronatu”, którego kaliski oddział pomógł w organizacji uroczystości. Jak stwierdzono w zachowanym dokumencie: „Nastrój był bardzo podniosły”¹⁸¹. Całą uroczystość sfotografowano, a zdjęcia przesłano do Ministerstwa Sprawiedliwości w Warszawie¹⁸². Dużo mniej informacji posiadamy na temat aktywności duchownych innych wyznań kultywowanych przez więźniów kaliskiego zakładu karnego. Wiadomym jest, że osadzeni Żydzi obchodzili najważniejsze święta żydowskie. Przykładowo w 1922 r. zorganizowano dla nich modlitwę świąteczną z okazji Nowego Roku i Sądneho Dnia, którą poprowadził rabin¹⁸³.

Na zakończenie warto również odnotować, iż w sali szkolnej kaliskiego więzienia nie zasiadali jedynie uczyć się osadzeni. Na polecenie

¹⁷⁴ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 55.

¹⁷⁵ W wyniku kwerendy archiwalnej nie udało się ustalić jego imienia.

¹⁷⁶ W toku kwerendy źródłowej nie udało się ustalić jego pełnego imienia.

¹⁷⁷ Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 55; O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 76; AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 270.

¹⁷⁸ Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 55. Por. AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 43.

¹⁷⁹ AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 85.

¹⁸⁰ AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17, k. 2.

¹⁸¹ AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17.

¹⁸² AP Kalisz, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu*, sygn. 17.

¹⁸³ Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 56. Por. O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 76.

Ministerstwa Sprawiedliwości w murach kaliskiej jednostki penitencjarnej zorganizowano m.in. 8-miesięczny kurs dla niższych funkcjonariuszy więziennych. Zajęcia według wytycznych Departamentu Karnego miały odbywać się dwa razy w tygodniu po 2-3 godziny. Funkcjonariusze przyswajali sobie wiedzę z zakresu regulaminu więziennego, języka polskiego¹⁸⁴, arytmetyki, historii, geografii, higieny, ratownictwa, ochrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej oraz strzelectwa. W odróżnieniu od osadzonych, funkcjonariusze musieli nabyć zeszyty i pomoce naukowe z własnych funduszy¹⁸⁵. Ministerstwo Sprawiedliwości przesłało natomiast podręczniki dla funkcjonariuszy, aby mogli oni poszerzać swoją wiedzę z wymaganych przedmiotów. Wspomniany kurs odbył się w okresie od listopada 1934 r. do czerwca 1935 r. Uczestniczyło w nim 18 funkcjonariuszy. Wykładowcami byli pracownicy kaliskiego więzienia w tym m.in. naczelnik Aleksander Tucholski, aspirant Władysław Facki czy podkomisarz Czesław Przedpełski oraz nauczyciel, lekarz i instruktor pożarnictwa¹⁸⁶. Po zakończonym kursie odbył się wewnętrzny egzamin, który zdecydowała większość funkcjonariuszy zdała z wynikiem dobrym¹⁸⁷. Należy jednak stwierdzić, że komisja egzaminacyjna była dość wymagająca, ponieważ w pierwszym terminie na 17 funkcjonariuszy pozytywne oceny otrzymało jedynie 10 z nich. Co ciekawe w grupie tej była także jedna kobieta – strażniczka Maria Dymkowska¹⁸⁸. Kursowi towarzyszyły również zajęcia strzelectwa z ostrej amunicji, które zorganizowano w pobliskiej Kościelnej Wsi. Według zachowanego raportu funkcjonariusze strzelali z pozycji stojącej i leżącej oddając 3 strzały próbne i 10 punktowanych do okrągłej tarczy. Najwięcej punktów uzyskał przodownik Straży Więziennej Roman Rokoszewski¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Z języka polskiego funkcjonariusze pisali m.in. dyktanda, niektóre z nich zachowały się do dziś w zbiorach kaliskiego archiwum. Zob. AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 216-217.

¹⁸⁵ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 190.

¹⁸⁶ Zob. G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 49.

¹⁸⁷ O. Razyhrayev, *Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939...*, s. 67.

¹⁸⁸ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 254.

¹⁸⁹ AP Kalisz, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17, k. 252.

Zakończenie

W 1938 r. Ministerstwo Sprawiedliwości zrezygnowało z etatu nauczyciela w Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu¹⁹⁰. Trudno stwierdzić, co było konkretną przyczyną tej decyzji. Nie wykluczone, iż miało to związek z napiętą sytuacją międzynarodową i coraz większą liczbą osadzonych w polskich zakładach karnych, co powodowało znaczne przeludnienie. Być może trudno było także znaleźć chętnego nauczyciela, który chciałby wykonywać obowiązki w więziennej szkole. Brak zachowanych źródeł archiwalnych nie pozwala niestety na ustalenie przyczyny i udzielenie jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie¹⁹¹.

Podsumowując, w Więzieniu Karno-Śledczym w Kaliszu w latach 1918-1939 prowadzono dość szeroką działalność edukacyjną i kulturalno-oświatową, o czym świadczą zachowane dokumenty archiwalne. Wydaje się, iż działalność ta nie odbiegała od innych tego typu aktywności prowadzonych we wszystkich więzieniach II Rzeczypospolitej. Pomimo przeciwności oraz słabej kondycji gospodarczej państwa, starano się objąć skazanych edukacją, działalnością kulturalno-oświatową oraz opieką duchową, widząc w tym wartość readaptacyjną i resocjalizacyjną osób pozbawionych wolności. Jak można zauważyć kaliskie więzienie próbowało w miarę swoich skromnych możliwości sprostać nałożonym przez Ministerstwo Sprawiedliwości wymaganiom edukacyjnym, które przewidziane były w kolejnych aktach prawnych wydawanych w II Rzeczypospolitej¹⁹².

¹⁹⁰ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 48.

¹⁹¹ G. Schlender, E. Pietrzak, A. Bestian-Zajac, *Więzienie Kaliskie...*, s. 56.

¹⁹² Już w pierwszym akcie prawnym dotyczącym międzywojennego więziennictwa, czyli dekrete w sprawie tymczasowych przepisów więziennych z 8 lutego 1919 r. odnaleźć możemy przepisy traktujące o wspomnianych powyżej elementach. Zagadnienia oświaty osadzonych określone zostały w art. 11 stanowiącym, że: „żadnemu więźniowi nie wolno odmawiać czerpania nauk moralnych i pociechy religijnej (...) w zakładach i oddziałach przeznaczonych dla nieletnich więźniów, wszyscy bez wyjątku nieletni otrzymują naukę religii oraz naukę świątek, w zakresie jaki obowiązuje w szkołach ludowych. W pozostałych oddziałach nauka świecka winna być prowadzona dla dorosłych analfabetów”. W 1924 r. Ministerstwo Sprawiedliwości wprowadziło przepisy ujednolicające kształcenie osadzonych. Obowiązkiem nauki objęto wszystkich więźniów, których wyroki wynosiły więcej niż rok pozbawienia wolności. Z obowiązku tego można było zrezygnować jedynie w sytuacji, gdy więzień uczęszczał do 4-klasowej szkoły powszechnej lub ukończył inne formy kształcenia w warunkach wolnościowych (szkoła średnia, zawodowa, studia). Według prawodawstwa z 1924 r. nauczanie w szkołach więziennych odbywało się na zasadach szkół powszechnych. Szkoły dzieliły się na trzy oddziały. Pierwszy przewidziany był dla analfabetów, drugi dla półanalfabetów, trzeci dla posiadających jakiekolwiek wykształcenie nabyte w szkołach powszechnych. Nauka odbywała się w systemie zmianowym, ze względu na fakt, iż wielu osadzonych pracowało w przywiezionych zakładach rzemieślniczych. W niedziele i święta starano się organizować pogadanki, odczyty, wykłady czy słuchowiska radiowe. Po ukończeniu konkretnego etapu kształcenia, więźniowie przystępowali do egzaminu komisyjnego. W 1928 r. pojawił się kolejny akt prawny wydany w formie prezydenckiego rozporządzenia, regulujący system penitencjarny II Rzeczypospolitej. Było to już rozwiązanie kompleksowe, które rozbudowywało przepisy prawne zasygnalizowane

Jak można zauważyć więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu w latach 1918-1939 borykało się w kwestii prowadzenia działalności edukacyjnej i wychowawczej z wieloma problemami. Jednym z najistotniejszych była m.in. fluktuacja na stanowisku więziennego nauczyciela, która mogła być powodowana różnymi czynnikami. W wielu przypadkach w zakresie działalności kulturalno-oświatowej zwracano się także o pomoc do kaliskiego oddziału „Patronatu”, lokalnej społeczności czy wojska. Należy jednak podkreślić, że więźniowie odbywający karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym w Kaliszu mieli dość swobodny dostęp nie tylko do edukacji, działalności kulturalno-oświatowej, ale także więziennej biblioteki i opieki duchowej wszystkich wyznań. W związku z tym działania prowadzone przez funkcjonariuszy i pracowników kaliskiego więzienia w latach 1918-1939 zasługują na przypomnienie i docenienie.

w 1919 r. W art. 31 rozporządzenia obowiązkiem nauki objęto wszystkich osadzonych zarówno nieletnich jak i dorosłych. W przypadku drugiej kategorii z obowiązku nauki szkolnej rezygnowano, gdy więzień miał więcej niż 40 lat, lub mógł wylegitymować się ukończeniem czterech klas szkoły powszechnej. W szkołach więziennych wprowadzono naukę: religii, czytania, pisania, rachunków, przyrody, geometrii, historii i geografii Polski oraz nauki o Polsce współczesnej. W miarę możliwości wprowadzano również teoretyczne podstawy nauki konkretnego rzemiosła, jednak z reguły zajęcia takie odbywały się w przywieziennych warsztatach rzemieślniczych, a nie w sali lekcyjnej. W 1931 r. wszedł w życie kolejny akt prawny dotyczący więziennictwa, czyli Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości w sprawie regulaminu więziennego. Również w nim znalazły się regulacje dotyczące prowadzenia działalności kulturalno-oświatowej w więzieniach oraz nauczania osadzonych. Oba elementy definiowano jako działalność polegającą na zwalczaniu analfabetyzmu wśród więźniów, rozszerzaniu ich horyzontu umysłowego, podnoszeniu ich poziomu etycznego oraz rozwijania poczucia obywatelskiego. Zob. Dz. P. P. P. nr 15, poz. 202, art. 11; Dz. Urz. MS 1926, nr 9, poz. 10; Dz. U. 1928, nr 29, poz. 272 art. 24-35; Dz. U. 1931, nr 71, poz. 577, §179-208.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

1. Archiwum Akt Nowych, Komenda Główna Policji w Warszawie, sygn. 203.
2. Archiwum Państwowe w Kaliszu, Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu, sygn. 17.
3. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/3/670/8, 3/1/0/3/670/9,.
4. *Wstęp do inwentarza zespołu Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939*, Kalisz 1964.

Akty prawne:

1. Dz. P. P. P. nr 15, poz. 202.
2. Dz. Urz. MS 1926, nr 9, poz. 10.
3. Dz. U. 1928, nr 29, poz. 272.
4. Dz. U. 1931, nr 71, poz. 577.

Opracowania zwarte i artykuły:

1. Bedyński K., *Duszpasterstwo więzienne w Polsce. Zarys historyczny*, Warszawa 1994.
2. Bedyński K., *Historia więzienia w Kaliszu (1846-2015)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 94.
3. Bedyński K., *Stanisław Choiński – naczelnik więzienia w Kaliszu (1921-1935)*, „Rocznik Kaliski” 2017, t. 43.
4. Bedyński K., *Żony naczelników kaliskiego więzienia (1921-1939)*, „Rocznik Kaliski” 2018, t. 44.
5. Bugajski Z. (red.), *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego 1918-1928*, Warszawa 1929.
6. Chlebba T., Splitt J. A., *Kalisz między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918-1939*, Łódź 2013.
7. Czołgoszewski J., *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*, Olsztyn 2022.
8. Jabłkowska-Klimas A., *Jabłkowscy wspomnienie o dziadkach*, „Zeszyty Kaliskiego Stowarzyszenia Genealogicznego Kalisia” 2012, t. 2.
9. Kułan B., *Nieznana ofiara Katynia. Zygmunt Bugajski (1887-1940) prawnik i penitencjarysta*, Kraków 2018.

10. Kułań B., *Więzenie w Kaliszu – jedno z najstarszych w Polsce*, „Forum Służby Więziennej” 2024, nr 2.
11. Marczyński J., *Stanisław Wojciechowski. Trzy akty*, „Zeszyty Kaliskiego Stowarzyszenia Genealogicznego Kalisia” 2012, t. 2.
12. Migdał J. *Polski system penitencjarny w latach 1928-1939*, Gdańsk 2012.
13. Migdał J., *Polski system penitencjarny w latach 1918-1928*, Gdańsk 2011.
14. Ossibach-Budzyński A., *Pawiak. Więzenie polityczne 1880-1915*, Warszawa 2016.
15. Pawlak K., *Więziennictwo Polskie w latach 1918-1939*, Kalisz 1995.
16. Pol J.D. (red.), *O więzieniu interdyscyplinarnie*, Warszawa 2021.
17. Razyhrayev O., *Więzenie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918-1939. Wybrane problemy*, „Polonia Maior Orientalis” 2018, t. V.
18. Schlender G., Pietrzak E., Bestian-Zajac A., *Więzenie Kaliskie 1846-2015*, Kalisz 2016.
19. Waliś G., *Materiały źródłowe do dziejów powstania styczniowego w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu*, Kalisz 2013.
20. Wierzchowski T., *Zarys dziejów więzienia w Kaliszu (1840-1939)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1998, nr 19.